

«6D011800 – Орыс тілі мен әдебиеті» мамандығы бойынша философия докторы (PhD) дәрежесін алу үшін орындалған

Григорьева Ирина Владимировна

«Филологиялық пәндерді оқытудағы шындықтың тілдік тұжырымдамасының лингводидактикалық негіздері» атты диссертациясына

АҢДАТПА

Қазіргі уақытта шындықты лингвистикалық концептуалдандыру мәселесі қазіргі тіл ғылымында көкейкесті мәселелердің бірі болып табылады. Тілде және тіл арқылы шындықты вербализациялау актілері мен үдерістерінде оны қабылдау, дамыту және рефлексиялаудың лингвистикалық, танымдық, әлеуметтік-психологиялық, мәдени және басқа тетіктері біріктірілген. Әрбір табиғи тіл әлемді қабылдау мен ұйымдастырудың белгілі бір тәсілін көрсетеді. Онда көрсетілген құндылықтар белгілі біртұтас көзқарастар жүйесін, барлық ана тілдеріне міндетті түрде қойылатын ұжымдық философияның өзіндік түрін құрайды.

Тіл білімінде адамның дүниені танып-білу үдерістері, тіл категорияларының көмегімен білімді жүйелеу, осы білім мен идеялардың вербализациясы және тағы басқа да қырлары қарастырылады. Түсіну, тіл, ойлау, есте сақтау, әрекет бір-бірімен тығыз байланысты, бір ортақ міндет біріктірілген. Ол – білімді игеру, өңдеу және қайта құру үдерістері.

Диссертациялық жұмыс әртүрлі типтегі ұғымдардың мағынасын зерттеудің тиімді әдістерінің бірі болып табылатын концептуалды талдау негізінде шындықтың тілдік тұжырымдамасын жан-жақты лингвистикалық және әдіснамалық зерттеуді ұсынады. Филология ғылымында тұжырымдама ұғымының кеңінен қолданылуына қарамастан, оны зерттеудің белгілі теориялық, әдіснамалық және практикалық аспектілері, оны ұсыну әдістері шын мәнінде терең зерттеуді және қамтуды қажет етеді. Осыған байланысты лингвистикалық тұжырымдаманы, осы зерттеуде ұсынылған тұжырымдаманы талдау мәселесі өзекті болып табылады.

Зерттеудің өзектілігі филология циклінің пәндерінде, оның ішінде зерттеу нәтижелерін ұйымдастыру мен жүргізу, интерпретациялау және модельдеу, атап айтқанда, еркін ассоциативті эксперимент (ЕАЭ) пәндерінде кешенді тұжырымдамалық талдауды кеңінен қолдану қажеттілігімен негізделген. Тұжырымдамалық талдау әдістері туралы көптеген зерттеу көзқарастарына жасалған шолу көрсеткендей, олардың әрқайсысының дамуы ғалымдар анықтаған тұжырымдамаға, оның сипаттамаларына, құрылымына және оны тілде бейнелеу тәсілдеріне негізделген деп айтуға болады. Лингвометриялық тұрғыдан алғанда, шындықты лингвистикалық тұжырымдамалаудың модельдерін құруды, біздің ойымызша, болашақ

лингвист ғалымдар әр түрлі зерттеу ұстанымдарымен жан-жақты жүзеге асыра алады және ол жүзеге асырылуы керек. Шындықтың фрагменттерінің тілдік тұжырымдамасын зерттеуде осы кешенді тұжырымдамалық талдауды қолдану ең нәтижелі болады.

Студенттер мен магистранттарды оқытуда тұжырымдамалық талдау әдістемесін енгізу және оны қолдану аясын кеңейту көзделеді .

Жұмыстың жаңалығы алғашқы рет ЕАЭ жүргізуге, оның нәтижелерін интерпретациялауға және модельдеуге арналған кешенді тұжырымдамалық талдау мен әдістемелік ұсыныстардың өз алгоритмін жасауға талпыныс жасалғандығы болып табылады. Мектеп оқушыларын оқытуда графикалық ұйымдастырушыларды қолдану әдістемесін апробациялау нәтижелері ұсынылды.

Зерттеу нысаны: тілдік тұжырымдаманың нәтижелерін зерттеу әдісі ретінде кешенді тұжырымдамалық талдау.

Зерттеу пәні: қоршаған әлемді тану үдерісі ретінде шындықты лингвистикалық концептуализациялау.

Зерттеу мақсаты – кешенді тәсіл негізінде шындықтың тілдік концептуализациясын тұжырымдамалық талдаудың әдіснамалық жүйесін ұсыну.

Осы зерттеу барысында келесі **гипотеза** алға тартылып, сыналды: жан-жақты лингвистикалық концептуалдануды кешенді тұжырымдамалық талдау арқылы зерттеу, оның ішінде теориялық және лингводидактикалық аспектілерді зерттеуде келесі жағдайларда тиімді етеді:

- кешенді тұжырымдамалық талдау алгоритмін, оның негізгі кезеңдерін қоса әзірлеу;

- әр түрлі зерттеу тәсілдеріне негізделген (лингвомәдени және лингвокогнитивті) тұжырымдамалық талдау жүргізу;

- болашақ филологтардың кәсіби құзыреттіліктерін жетілдіру мақсатында әртүрлі әдістемелік құралдарды қоса отырып, тұжырымдамаларды талдауда интегралды тәсілді қолдану.

Зерттеу мақсаты:

- шындықтың лингвистикалық концептуализациясының ғылыми-теориялық негіздерін сипаттау;

- көркем мәтін материалына концептуалды талдау жүргізудің негізгі әдістері мен ұйымдастыру әдістерін оқып үйрену;

- тұжырымдамалық талдау жүргізу кезінде интегралды тәсіл қағидаттарын анықтау;

- еркін ассоциативті экспериментті ұйымдастыру және өткізу, еркін ассоциативті эксперимент нәтижелерін интерпретациялау және модельдеу бойынша нұсқаулықтар әзірлеу (бұдан әрі - ЕАЭ);

- мектепте оқыту тәжірибесінде графикалық модельдерді қолдану нәтижелерін сынау;

- әдістемеге сәйкес магистратура мен докторантураның білім беру бағдарламасы шеңберіндегі лингвистикалық зерттеулер (силлабус, әдістемелік ұсыныстар) оқу-әдістемелік кешенін әзірлеу.

Жұмыстың **теориялық маңыздылығы** концептуалды талдау жүргізудің интегралды тәсілін және оны филология пәндерін оқытуда және студенттердің ғылыми-зерттеу іс-әрекетінде көп деңгейлі білім беру жүйесі (бакалавриат, магистратура, докторантура) аясында қолдану мүмкіндігін терең зерттеумен анықталады. Теориялық материалдар, зерттеудің негізгі тұжырымдарын университеттегі филологиялық цикл пәндері бойынша дәрістер мен семинарлар барысында қолданыла алады.

Практикалық маңыздылығы бакалаврларды, магистранттар мен докторанттарды оқыту практикасында материалдар мен нәтижелерді САЕ-ді концептуалды талдауда, ұйымдастыруда және өткізуде, сондай-ақ оқу-әдістемелік кешендер мен оқу құралдарын құруда қолданады: 1. «Концептуалды талдау: тегін ассоциативті эксперимент» (бірлесе отырып) Туманова А.Б.; Алматы: ҚазҰУ, 2017 ж., 2. «Орыс тілі мен әдебиеті үшін графикалық ұйымдастырушылар» (Нұр-Сұлтан, 2019).

Бұдан басқа, жүйелік-әдістемелік кешен материалдарын модерациялау бойынша жобаның қатысушысы ретінде жұмыс жүргізілді (Шарт 2018 жылғы 25 шілдедегі № 176/ВД. «Назарбаев Зияткерлік мектептері» дербес білім беру ұйымымен бірлесіп, Астана қаласы).

Жоба шеңберінде «Назарбаев Зияткерлік мектептері» дербес білім беру ұйымымен бірлесіп оқу бағдарламаларын әзірлеу және/немесе оларды онлайн-режимде қайта қарау кезінде ғылыми-әдістемелік тіркелу жүзеге асырылды (Нұр-Сұлтан қаласы. Шарт 23 тамыздағы № 94/ВД).

Диссертациялық **зерттеудің әдіснамалық негізі** тіл білімі, лингвокультурология және лингвокогнитология саласындағы іргелі еңбектер: С.А. Асколдова, Ю.С. Степанова Е.С. Кубрякова, А.Вежбицкая, Дж.Лакофф және М.Джонсон, Н.Д. Арутюнова, Н.Н. Болдырева, А.П. Чудинова, В.З. Демьянкова, Г.Г. Слышкина, З.Д. Попова, И.А. Стернина, А.П. Бабушкина, В.А. Маслова, В.И. Карасика, М.В. Пименова, В.В. Красных, В.В. Колесова, А.А. Залевской, З.К. Сабитова, Ш.Қ. Жарқынбекова және басқалар), сондай-ақ тегін ассоциативті эксперимент жүргізу және оның нәтижелерін түсіндіру (А.А. Леонтьева, А.А. Залевская, Н.В. Уфимцева, Е.И. Горошко және басқалар). Жұмыстың тәжірибелік бөлігі университеттегі оқыту әдістері мен заманауи оқыту технологиялары саласындағы жетістіктерге бағытталған (В.П. Беспалко, С.С. Кунанбаева, И.А.Зимняя, А.В. Хуторский, В.А.Сластенин, Г.К. Селевко, Н.В.Барышникова, Ш.А.Амонашвили, Е.Н. Ильина, Д.Хейн, Д.Равен және басқалар).

Зерттеу әдістері. Зерттеу барысында эмпирикалық, жалпы логикалық және жалпы филологиялық типтің әдіс-тәсілдері қолданылды: сипаттау, бақылау, салыстыру және салғастыру, талдау және синтез, жалпылау, жүйелеу және жіктеу, модельдеу, анкета, эксперимент, лингвистикалық мәтінді талдау, контекстік талдау және т.б. Нақты материалды жинау және оны өңдеу, сонымен қатар ЕАЭ нәтижелерін талдау үшін әдеби мәтіннен үздіксіз іріктеу әдісі және тілдік бірліктерді компьютерлік өңдеу әдістері және т.б. пайдаланылды.

Зерттеу материалдары мен дереккөздері: қазіргі қазақстандық жазушылардың өнер туындылары (Б. Қанапьянова, Н. Чернова, Б. Қайырбеков, И.Одегов және т.б.), жеке мәліметтер, ЕАЭ нәтижесінде таңдалған тілдік бірліктер және т.б.

Диссертациялық жұмыс құрылымы бар: Кіріспе; Негізгі бөлім:

1. Шындықты тұжырымдамалаудың ғылыми-теориялық негіздері;
2. Тұжырымдамалық талдау: жоғары білім берудегі заманауи әдістер;
3. Жоғары оқу орнында филологиялық цикл пәндерін оқыту практикасындағы тұжырымдамалық талдау модельдері; Қорытынды, сілтемелер, мазмұны, конвенциялар мен қысқартулардың тізімі, қосымшалар.

1-тарау «Шынайылықты тұжырымдамалаудың ғылыми-теориялық негіздері» зерттеудің теориялық және әдіснамалық негіздерін сипаттайды, терминологиялық аппараттарды анықтайды, тұжырымдамалық талдаудың негізгі тәсілдері, тұжырымдамалары мен қағидалары бойынша материалдарды ұсынады.

2-тарау «Тұжырымдамалық талдау: Жоғары білім берудегі әдіс-тәсілдер» қазіргі филология ғылымында лингвомәдени және лингвокогнитивті көзқарастар тұрғысынан тұжырымдамалық талдау жүргізу әдістемесі туралы қолжетімді ғылыми ақпараттарды жинақтайды және жүйелейді. Қазіргі қазақстандық жазушылар Н.Чернова, Б.Канапьянов және т.б. әдеби мәтіннің тұжырымдамалық талдауының нәтижелерін жеке-жеке түсіндіруге тырысады және көркем мәтінді зерттеу алгоритмін ұсынады.

3-тарауда «Филологиялық цикл пәндерін оқыту практикасындағы тұжырымдамалық талдау нәтижелерін модельдеу» ЕАЭ өткізудің негізгі әдістерін сипаттайды: зерттеу нәтижелерін өңдеу тәсілдері ретінде сұрақ қою, модельдеу. ЕАЭ жүргізу, нәтижелерді өңдеу және пилоттық және бақылау түріндегі интерпретация үшін әдістемелік ұсынымдар жасалды; ЕАЭ жүргізу алгоритмі ұсынылады. Мектептегі графикалық модельдерді тестілеу нәтижелері, сонымен қатар магистратура мен докторантурада филология пәндерін оқыту әдістемесі мен әдістемесі бойынша оқу материалдарын құрастыру туралы ақпарат ұсынылған.

Зерттеу нәтижелерінің нақтылығы үшін кестелер, графиктер және диаграммалар келтірілген. Жұмыста ЕАЭ нәтижелерін интерпретациялау бойынша материалдар, сонымен қатар оларды болашақ филологтың практикалық қызметінде қолдануға арналған нұсқаулар берілген.

Қорғалатын негізгі тармақтар:

- заманауи лингвистикалық ғылымның негізгі парадигмаларының контекстінде (антропоцентрлік, коммуникативті-дискурсивті, когнитивті), әлемді тіл арқылы меңгерудің тәсілі ретінде шындықтың тілдік тұжырымдамасы ғылыми зерттеулердің ең қажет саласы болып табылады. Күрделі екіұшты лингвистикалық тұжырымдама ретінде анықталған концепті (және тұжырымдамалық құрылымдарды) талдау, осы мәселені қарастыруды және тіл тұжырымдамасын талдауды әдіснамалық тұрғыдан нақтылауды одан әрі дамытуды қажет ететін әртүрлі зерттеу тәсілдерінің пайда болуына әкелді;

- лингвистикадағы ғылыми бағыттардың интеграциясы жағдайында тұжырымдамалық талдауды анықтауға қатысты әр түрлі көзқарастар байқалады, нәтижесінде ғылымда бірыңғай түсінік жоқ. Осыған байланысты тұжырымдамалық талдауға кешенді тәсілді қолдану орынды және нәтижелі болады;

- жаңа білімді игеруге, оны ұсынуға, бұрыннан бар білімді жаңартуға және түрлендіруге бағытталған студенттердің іс-әрекетін ұйымдастырудың тиімді құралдарының бірі ретінде кешенді тұжырымдамалық талдаудың әдіснамалық жүйесі болашақ филологтардың кәсіби құзыреттерін жетілдіруге көмектесетін заманауи педагогикалық технологиялар мен әдіснамадағы жетістіктерді қолдану арқылы жүзеге асырылады;

- жан-жақты тұжырымдамалық талдау жүргізу алгоритмі, оның нәтижелерін интерпретациялау және модельдеу әдістемесі оларды көрнекілендіруге, зерттеу мақсатына негізделген ақпаратты санаттауға, пәннің интеллектуалды процестерін жандандыруға, білім мазмұны мен оны игеру үдерістеріне назар аудартуға мүмкіндік береді;

- еркін ассоциативті эксперимент тұжырымдамалық талдаудың тиімді кезеңдерінің бірі ретінде күнделікті аймақтық лингвистикалық сананы зерттеудің кең мүмкіндіктерін ұсынады, жалпы мәдени білімнің ерекшеліктерін, тұжырымдаманың құндылық-ассоциативті әлеуетін, этносецификалық бірегейлігін ашады. ЕАЭ жүргізу әдістемесі бойынша жұмыс ықпал етеді: 1) аналитикалық дағдыларды дамытуға; 2) шығармашылық ойлауды қалыптастыруға; 3) зерттеу нәтижелерін түсіндіру және модельдеу дағдыларын дамытуға; 4) филологтардың ғылыми-зерттеу құзыреттілігін жетілдіруге.

Жұмыстың апробациясы. Зерттеудің негізгі мазмұны мен нәтижелері 18 жарияланымда, оның ішінде 16 ғылыми мақалада, соның ішінде KKSON ұсынған және Scopus мәліметтер базасына енген мақалаларда, 2 әдістемелік құралда, халықаралық ғылыми-практикалық конференциялардағы баяндамалар мен хабарламаларда, жазғы мектептерде, оның ішінде алыс шетелдерде (2018 жылы 8-22 шілде аралығында Словакия, Пиештяны қаласында өткізілген «Social Humanitarian knowledge in the Epoch of Innovations» жазғы мектебінің аясындадағы «Expanding Humanitarian Knowledge: Analysis of Problems» атты халықаралық конференцияда) көрініс тапты.

Сонымен қатар, автор «Лингвистикалық зерттеулердің әдіснамасы мен әдістемесі» элективті пәнін эксперименттік оқыту және оқу барысында кешенді тәсіл негізінде шындықтың тілдік концептуализациясын тұжырымдамалық талдаудың әдістемелік жүйесін сынақтан өткізді.

Диссертация авторы Варминск-Мазур университетінде ғылыми тағылымдамадан өтті (Ольштын, Польша).

Қосымша зерттеулердің болашағы

Осы зерттеуде біз ұсынған және сынақтан өткізген жан-жақты тұжырымдамалық талдауды жүргізу әдістемесі тілдік сананы одан әрі

аймақтық зерттеуге және онда объективті шындықтың көріністерін көрсетуге негіз бола алады.

Осы зерттеуде ұсынылған және негізделген тұжырымдамалық талдауды зерттеудің әдістемелік жүйесін Қазақстан Республикасында жаңартылған білім беру бағдарламасына сәйкес мектеп курсына орыс тілін оқытуда зерделеуге бейімдеуге болады.